

Ա. ԱԴԱՄՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ՊԵՐԾ ՊՈՌՇՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նշանավոր միապատճեն Փերճ Պոռշյանի (1837—1907) գրական ու հասարակական գործունեության այս կամ այն շրջանի մութ էջերը լուսաբանելու համար կարևոր են արխիվներում պահպանված և դեռևս հրատարակված նրա նամակները, դիմումները, հայտարարությունները, ինչպես նաև նրա մասին եղած պաշտոնական գրագրություններն ու ժամանակակիցների նամակներում եղած տեղեկությունները։ Այդ կարգի նյութերի հրատարակումը մեծապես կնպաստի Պոռշյանի գիտական կենսագրության ստեղծման գործին։

Նկատի ունենալով այդ, ստորև քաղվածարար հրատարակում ենք Պետ. Մատենադարանում պահպող բոլոր այն կարևոր անտիպ նյութերը, որոնք վերաբերում են Փերճ Պոռշյանի կյանքին, ուսուցչական ու գրական գործունեությանը։

Մեզ հայտնի հնագույն փաստաթուղթը Պ. Պոռշյանի 1864 թվականի մարտի 18-ին Շուշիից Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանին գրած նամակն է։ Այդ ժամանակ, ինչպես հայտնի է, Պոռշյանն աշխատում էր Շուշիում, Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի տեսչի օգնականի պաշտոնով։ Դպրոցի տեսուչն էր անվանի մանկավարժ Պետրոս Շանչյանցը, որն իր շուրջն էր համախմբել կրթված ու լայն գարգացում ունեցող ուսուցիչների, այդ թվում նաև Պ. Պոռշյանին (բացի տեսչի օգնականը լինելուց Պոռշյանը երկրորդ ու երրորդ դասարաններում դասավանդում էր հայոց լեզու և ազգային պատմություն)։ Հիշատակված նամակից երեսում է, որ Պ. Պոռշյանը 1864 թ. ուսումնական տարվա ամառային արձակուրդը մտադրվել է անցկացնել Շուշիում։ Նամակից պարզ է նաև, որ նա ունեցել է իր սեփական լուսանկարչական ապարատը և դրադիվել է լուսանկարչությամբ։

Պ. Պոռշյանը գրում է. «...Եթե իմանաք որքան ձեզանից բարձր տեղ է մեր տեղը, կը զարմանաք. մի Մասիսի շափ սարի գլխի մի քաղաք է, քիչ է մնում աստուծուն հասնինք»։

Իմ սիրելի եղբայր Հարություն Ղոնդուրալյանցը, որ ուղարկեց ձեղ դեղերը¹, նա էլ ուղարկում է այս նամակը Զեզ, և կարծեմ իր նամակի մեջ գրած կը լինի երեք հատ ժամացույցի ժապավեն գերապատիվ Մարգիս հայր սուրբ համար....

Էլ ի՞նչ գրեմ, քեփս լավ է, ամառը էս հով տեղիցը դժվել հո շեմ, որ գամ էդ շոքը. խալխը սարերն են քաշվում, իսկ ես պետք է սարից իշնե՞մ, շէ. շէ. բայց ո՞վ դիտե, քամի է, մտավ գլուխս, վեր կը կենամ, կը վազեմ։

¹ Խոսքը լուսանկարչությամբ գրադիվելու համար անհրաժեշտ դեղանյութերի մասին է։

Խնդրեմ նոր լուր հազորդեք ինձ, էղտեղ ասում են սինողականաց մեջ փոխություններ է եղել, իրավ է թե սուս:

Բաս մոմապա՞տս:

Չեր միշտ բարեկամ և հավատարիմ սիրով Պերճ Պոռշյանց:

Եղրորս խնդրեմ լավ նայել, մորս մխիթարել ուրախ կենալու ինձ համար և մերայնոց ու բոլոր բարեկամաց ողջունել: Չմոռանաք ֆոտոգրաֆիայն, Հա՛... (Հայկական ՍՍԾ. Պետ. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. № 185, վավ. 2):

Դարարազի հոգեոր դպրոցի տեսչի օգնականի պաշտոնում Պոռշյանը երկար շի մնում: Էջմիածնի հոգեոր Սինոդի 1864 թ. գեկտեմբերի 9-ի արձանագրությունից տեղեկանում ենք այն մասին, որ նույն թվականի հունիսի վերջերին Պոռշյանն ազատվել է այդ պաշտոնից (Տե՛ս Պետ. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Սինոդի օրագրություններ, թղթ. № 63, վավ. № 267):

Ժամանակով հաջորդ փաստաթուղթը Պոռշյանի մասին Պետ. Մատենադարանի արխիվում պահպանվել է 1868 թվականից: Հայտնի է, որ 1867 թ. նա նշանակվել է Ազուլիսի հոգեոր դպրոցի տեսուչ. այստեղ Պոռշյանի ձեռներեցությամբ բացվել է աղջկանց դպրոցը և նա կարճ ժամանակում մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել ու արժանացել ժողովրդի համակրանքին: Սակայն նրա արդյունավետ աշխատանքը Ազուլիսում երկար շի տևում:

1867 թ. աշնանը Ազուլիս է այցելում Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանը և լսելով Պոռշյանի դասերը Ազուլիսի հոգեոր դպրոցում, ընդարձակ մի ամբաստանագիր է հղում էջմիածնի Սինոդին, մեղադրելով Պոռշյանին որպես «ներհակ ըստ ամենայնի ողջամիտ քարոզութեանց աւետարանական ճշմարտութեանց»: Մ. Սմբատյանը հայտնում է, որ Պոռշյանը «ի հրապարակս և ի տունս բնակչացն» առանց քաշվելու պախարակում է մեր եկեղեցու ծեսերը, արարողություններն ու դավանանքը և հայտնում, որ «մեր ընկերութեան դիտաւորութիւնն այն է, զի բազմացուցանելով զաշակեցու՝ կարասում բառնալ յաշխարհի, զնովեորականուրինն իսպառ» (ընդգծումը մերն է — Ա.Ա.):

Քննարկելով Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանի ամբաստանագիրը էջմիածնի Սինոդը 1868 թ. հունվարի 20-ի իր նիստում որոշում է առանց հաղաղման վանդել Պ. Պոռշյանին Ազուլիսի դպրոցից: Սինոդականները անհրաժեշտ են գտնում հատուկ նշել, որ եթե Պոռշյանը չենթարկվի սինոդի որոշմանը, ապա նրան վանդելու դործը կիրականացվի «ի ձեռն քաղաքական իշխանութեան»: Նկատի ունենալով Սինոդի արձանագրության կարևորությունը, ստորև մեջ ենք բերում այն առանց կրծատումների.

«Ի 20 յունվարի 1868 ամին, ըստ հրամանի նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս սրբոյ էջմիածնի լուան զյայտարարութիւն նախկին յաջորդի թեմին հայոց նախիջևանու Մեսրով վարդապետի Սմբատյանց ի 1 գեկտեմբերի անցեալ ամի համարաւ 27, յորում զրի թէ համաձայն հրամանագրութեան Կոնսիստորիային երեանայ ի 10 յուլիսի անցեալ ամի համարաւ 814 հիմնեցելոյ ի վերայ հրամանագրութեան Սինոդիս ի 23 մայիսի նոյն ամի համարաւ 813, մինչ շրջագայէի ի վանորայս թէմին նախիջևանու սակա ստորագրութեան շինուածոց, դրութեանց նոցին և արձանագրութեանց, ի թիւս որոց զնացի նաև ի վանս սրբոյն Թովմայի առաքելոյ, որ յԱզուլիս զեղչ Գողթան գաւառակի, ուր յետ զհարկաւորսն եղերելոյն՝ ապա ըստ սեպուհ պարտաւորութեանս և կոշմանս՝ հարկ եղել ինձ ելանել յայցելութիւն նորահաստատ հոգեոր դպրոցի տեղ-

ւոյն, որ ի պարսպի վանիցս և ի վերանկատելն իմ զարտաքին և զներքին կարգ դալրոցին՝ զարտաքինն միայն տեսի շքեղ զձև շինուածոցն, այլ թէ զինչ զներքին դործոց նորին՝ ասացից, դործք՝ որք դործէին յանբարոյական ունակութենէ տեսչի դալրոցին այնմիկ ի Պոշեանցէ ասեմ Աշտարակեցւոյ, էին ներհակ ըստ ամենայնի ողջամիտ քարոզութեանց աւետարանական ճշմարտութեանց, որպէս ևս տեսի ի ժամ դասախոսութեան ի կրօնական մասունս: Սրբազան Տեարք, միթէ՛ հնար է, որոց միտք և կամք մշակեալ են շար և վատթար սովորութեամբք զբարեբեր սերմունս սերմանել յանդաստանս մտաց տղայ աշակերտելոց, մանաւանդ՝ երբ կամք է տեսչին պատրել և հրապուրել զաղամարարոյ մանկախս ի զգալի հեշտութիւնս փափկութեանց (աղատութիւն վերաձայնելով) և ընդ նմին վերընձիւղեցուցանել զարմատն անիծից՝ զաղանդն ասեմ Շանշիական, որ իրոք երբեմն վերընձիւղեցաւ անդ ի Ղարաբաղ, և աճեցուցանելով զնոյն ի ժամանակի՝ կարիցէ յառաջ մղել զիսաւարային կամս իւր ընդ համանեացն իւրոց՝ առ խաւարային շար դիտմունս, զորոյ զկարծեցեալ փորձն տեսի հաւաստեաւ, զի ի հրապարակս և ի տունս բնակչացն յայտնապէս սկախարակէր զծէսս և զարարողութիւնս ողջամիտ դաւանութեանց մերս Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ, և զզլուխ և զանդամս նորին, որք են Հայրապետն և համայն լրութիւն հոգևորականութեանս, առանց խնայելոյ պատուոյ մեծի և փոքր անդուն բերանով անդունէր առաջի պարզամիտ ժողովրդոց տեղույն, նաև արատաւորելով զփառաւոր անուն տաճարին աստուծոյ Կաթուղիկէ մայր աթոռոյ սրբոյ էջմիածնի, սպառնայր անգամ յիմում ներկայութեան և բազմաց թէ «մեր ընկերութեան դիտաւորութիւնն այն է, զի բազմացուցանելով զաշակերտս կարացուք բառնալ յաշխարհէ զհոգևորականութիւնն խսպառ»: Որպէս և արդէն իսկ խրատեալքն ի նմանէ ընդդիմանային տալ զնախնաւանդ հոգևոր տուրս յանուն սրբոյ էջմիածնի: Սրբազան Տեամ'րք, չեն զանխուկ ի Զէնց բարյական ասացուածք իմաստանոց, թէ «Որ յառողջէն դիւրաւ շրժէկեսցի ախտացեալն, բայց յախացելոյն դիւրաւ ախտանայ առողջն»: Այսպէս ևս բնութիւնք տղայականք գոլով հակամէտ ի զգալի հեշտախտութիւնս աշխարհի, դիւրաւ ընդ նմին և տպաւորին ի յիշողականութեան իւրեանց զվնասառիթ ասացուածս շար խրատատուաց, և փութով խանգարել զբարոյականութիւնս, և առ ի արմատախիլ առնելոյ զայնս ի մտաց նոցին կրկին և շորեքլին տարօրինակ աշխատութեանց և հոգևոր մշակութեանց պէտք են այնուշետև: Վասն որոյ խնդրեմ ի բարձրագոյն Ատենէդ իրրե տէր և պաշտպան իրաւանց և փառաց ազգի և անդրդուելի եկեղեցոյ Հայաստանեայց, այժմէն իսկ փութացուցանել զկարեկցական և զհարկաւորն տնօրէնութիւնն, առ ի զառաջս առնելոյ անկարգութեանց և բարբաջմանց յառաջացելոյ ի Պոշեանցէ և ի հետևողաց նորին, զի մի ըստ առաքելոյն բանի դժխարային փոքր ինչ հրովն կարիցեն հրդեհել զամենայն անտառս բանաւոր տնկոցն՝ պարզամիտ հայ բնակչացն ասեմ զաւառակին Գողթնեաց, կամ խմորով շարութեան իւրեանց՝ խմորեալ յանդունդս թերահաւատութեան ընկզմեսցին, որպէս մերձ ընդ մերձ է արդէն:

Հրամայեցին. ի վերայ ամենայն ցանկութենէ հոգևոր տեսչութեան, զի դոլրոցն վերին Ազուղեաց ըստ բարեմիտ նպատակի հաստատողացն և մատադատի մանկունք, ուսանողք ի նմին, զարգացին ի դոլրութիւն ի պարձանս լրութեան ազգիս և ի պայծառութիւնն եկեղեցոյն, ցաւալի է յոյժ ապաքէն լսել և տեսանել ի նմին զդաստիարակս զառածեալս մոլորամիտ վարդապետութեամբ ընդդէմ սրբութեան ծիսից և արարողութեանց հայրենի եկեղեցոյն մե-

րոյ և միանգամայն ի բանս ազատամիտ քարոզութեան, որոց պշարանիւթ խարդառանանցն զհետ զակատեալ հարկաւ և մանկաւոյն ընդ զեզեցիկ պատրուակօք հրահանգութեանն, խոտորեսցին ի շարիո և ի մոլորութիւնո աններելիս ոչ միայն ի կրօնական, այլ և ի քաղաքականս: Յայո դորովելի գործ յանդիմանեալ գոլով բազմիցս ոչ միայն ըստ ականատես և ականջալուր բանից Մեսրով վարդապետի, այլ և հաւաստեօք բազմօք յուսումնարանի Ազուլեաց, ի Շուշի և յայլ տեղիսի պաշտօնի վարժապետութեան Պոօշեանցն, զորմէ բողոքաւոր կայ վարդապետն, և կոնդակաւ հանգուցեալ կաթողիկոսին Մատթէոսի հրաժարեցուցեալն ի գորոցին Դարաբաղայ, համարելով Սինօդիս անհնարին ունիլ ի գորոցի անդ՝ հրափրել զրարեպաշտ հասարակութիւնն վաղ ընդ փոյթ հեռացուցանել զնա ի գորոցէ անտի իրքե վտանգաւոր ոք և խարդախամիտ դաստիարակ, և փոխանակ նորա կարգեալ զայլ ոք, որ բարերարոյութեամբ, քաջազիտ հմտութեամբ և ողջամիտ կրօնիւք զմանկափիս կրթեսցէ ի գորութիւն, յաւելով, թէ եթէ յառաջ դայցէ սմին առաջադրութեան անակնեալ իմն դիմադարձութիւն, յորոյ և իցէ կողմանէ, որում շյուսայ բնաւ Սինօդս հանդիպիլ, իշխանութիւնն ստիպեալ գոցի յայլ միջոց խստութեան լինել ձեռներէց առ ի տարամերժել անտի զՊոօշեանցն ի ձեռն քաղաքական իշխանութեան» (Պետ. Մատենադարան, Սինօդի օրագրություններ, թղթ. № 73, վավ. 59):

Ազուլիսի գորոցի տեսչի պաշտոնից Պոօշյանի հեռացման մասին Սինօդի որոշումը մեծ վրդովմունք է առաջացնում Ազուլիսում: Դարոցի հոգարածության անդամները 1868 թ. մարտի 24-ին կաթողիկոսին դիմում Էնուղարկում, որի մեջ բարձր են զնահատում Ազուլիսի մանուկների դաստիարակման զծով Պոօշյանի կատարած աշխատանքը, Մեսրու Սմբատյանին համարում են զրպարտիչ և խնդրում են Ազուլիս ուղարկել անկողմնակալ մի քննիչ, Պոօշյանի նկատմամբ արդարացի որոշում կայացնելու համար:

«Պոօշյանցն...—գրում են Հոգարածուները,— թէ ինչքան օգտավետ է եղել մեր ուսումնարանացը և թէ ինչ աշխատություններ է ունեցել, մենք արդեն սրանից հառաջ երկու խնդիրների մեջ՝ մեկը հոգարածուաց և վարժապետաց ընտրությանն և մյուսն այս վերջինիս հետ հայտնել ենք, այլ այս նամակավոցանկանում ենք դարձյալ Զեր հայրության քաղցր կարեկցությունը դեպ ի մեջ և ինչպես ժողովրդյան խնդրի մեջ զրել ենք՝ խնդրել մի օրինավոր քննություն այս բանի մասին...» (Պետ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 206, վավ. 2043):

Ազուլիսի հայ հասարակության դիմումներն անհետեանք են մնում. կաթողիկոսը ուժի մեջ է թողնում Պոօշյանի նկատմամբ Սինօդի կայացրած որոշումը: 1868 թվականի սեպտեմբերի 2-ի իր նիստում Սինօդը հանում է Պոօշյանին «Հոգեւոր տեսչությունից», այսինքն՝ զրկում է նրան պետական հարկերից որպես եկեղեցական ազատ լինելու արտօնությունից և հրահանգում է Ռուսաստանի բոլոր եկեղեցական թեմերին շընդունել Պոօշյանին Հոգեւոր որեւ դպրոցում ուսուցչության:

Սինօդի այդ որոշումը նույնպես առանց կրճատումների տալիս ենք ստորև.

«Ի յշ սեպտեմբերի 1868 ամի, — գրում է Սինօդը, — ըստ հրամանի նորին կայսերական մեծութեան ի Սինօդիս լուան զգեկուցումն՝ ըստ հասեալ ի Սինօդս և առ վեհափառ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց բողոքանաց զորդոյ շորս աստիճանաւորի Աշտարակեցիք Յովհաննիսէ Պոօշյանց վասն ոչ պարապելոյ

նորա յեկեղեցական սպասարկութեամբ և խոռվարար ընաւորութեանց, որ ծառայելով ի հոգեոր ուսումնարանս ուսուցչութեամբ, յարուցանէ միշտ զվէճ և զաղմուկ ևս և տարածանէ զանվայէլ լուրս ընդդէմ հոգեորականութեան հայոց, Սինոդս բարեհաճութեամբ նորին Վեհափառութեան ենթադատի ի բաց հանեալ պյիշատակեալ Պոօշեանցն ի հոգեոր տեսչութենէ և դասել ընդ հարկատուաւ Ռւստի և հրամայեցին՝ պատուիրել կոնսիստորիային Երեանայ ի պատճառս անվայէլ և անպատշաճ կենցաղավարութեանց Պոօշեանցի և ոչ պարապելոյ նորա յեկեղեցական սպասահարկութիւնս, իրրե աւելորդ ի հոգեորականութեան՝ հանել զնա ի հոգեոր տեսչութենէ և դասել ընդ հարկատուաւ, և զայսմանէ հրատարակել ընդ ամենայն թէմս Հայոց Ռուսաստանի շրջաբերական հրահանգութեամբք վասն ոչ ճանաշելոյ զնա հոգեորական և ոչ թուլատրելոյ նմա պարապել ուսուցչութեամբ ուր և իցէ հոգեոր ուսումնարանս» (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, թղթ. № 75, վավ. 3):

Մանկավարժության ասպարեզից իրեն հեռացնելու կապակցությամբ կաթողիկոսին դիմել է նաև ինքը՝ Պ. Պոռշյանը: 1870 թ. հունիսի 14-ին զրած դիմումի միջ իր նկատմամբ Սինոդի հանած վճիռը համարելով անարդարացի Պոռշյանը խնդրում է բեկանել այն: «Նա զրում է. «Անցյալ տարվան Սինոդի վճիռը իմ դեմ հոգեորականությունից արձակելու մասին առանց իմ գիտակցության եթե իրավացի ևս լիներ իմ եկեղեցական սպասավորություն շանելուս պատճառավ, գոնե նույն հրամանագրի այն խոսքերը, ուր զուրս է բերած ինձ բոլորովին իրրե մի վատ և խոռվասեր վարուց տեր և արգելվում է ինձ ուսուցչություն առնել որեիցն ազգային գպրոցներում, ստիպում են ինձ դիմել Զեր վեհափառութեան բարեհաճ տնօրինությանը և խնդրել հայրաբար ուշ դարձնել Սինոդի այն հրամանագրի դեմ:

Ես, Վեհափառ Տեր, չնայեցյալ որ ոչինչ պատճառ շեմ գտնում Սինոդի այն իմ դեմ հանկարծ հրատարակած շրջաբերականի մասին, սակայն և այնպես դիցուք թե արժան ևս լինեի այն հարվածին, այնուամենայնիվ թեթև պատժութարկվելու էի սրբազան Ատենի կողմից և այն առանձնապես իմ անձին վերաբերյալ և ոչ թե այնպիսի դատապարտության, որով կտրվեր ինձպես մի երիտասարդի ընտանյաց ապագա ապրուստի ճանապարհը, երիտասարդի, որը բացի յուր գործունյա երկու ձեռքից և մտքից չունի յուր ընտանյաց պիտույքը հոգալու ուրիշ հնարք, զրորինակ հայրենական ժառանգություն, հարստություն և այլն...» (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի կարգադրիչ մաս, թղթ. № 138, վավ. 125, էջ 1):

Ապարդյուն դիմումներ արվում են և հետագայում:

1872 թ. գեկտեմբերի 30-ին Թիֆլիսից Գևորգ Դ կաթողիկոսին ուղղած դիմումի մեջ Պոռշյանը զրում է.

«Յանկալով դասատվություն առնել Ռուսաստանի հայոց ազգային հոգեոր ուսումնարաններում և շունենալով դորա համար առանձին արտոնություն, ամենախոնարհարար խնդրում եմ Զեր աստվածարյալ օծությունից, քաղցր ակնարկությամբ հայիլ իմ այդ սուրբ պաշտոնի միջ երկար ժամանակյա արած ծառայությանցս, հայրաբար բարեհաճել տալ ինձ իրավունք այսուհետեւ ևս շարունակել ուսուցչական պաշտոն ամենայն ազգային հոգեոր ուսումնարաններում, ուր հարմարություն և հնարավորություն կլինի ինձ այդ մասին, որով սրբազնասուրբ Հայրությանդ նվաստ ծառայն և որդին ստանալով յուր արդարադատ և դիմափառ Հորից այդ իրավունքը իրրե վարձատրություն յուր

այս ճանապարհի մեջ կրած տմենայն գմբարությանցը, Հավիտյանս պարտավոր կհամարի իրեն յուր ամենայն գործառնությանց մեջ անմոռաց ունենալ բարերար Հորդ այս արդար սխրագործությունքը և օրհնել պատճառդ իրեն երջանկության» (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի կարգադրիչ մաս, թղթ. № 138, վավ. № 125, էջ 2):

Պ. Պողյանի ժանկավարժական իրավունքները վերականգնվում են միքանի տարի ձգձգումներից հետո միայն: 1876 թ. վերջապես կաթողիկոսը տալիս է իր համաձայնությունը՝ Պ. Պողյանին Աստրախանի հոգևոր գլորոցում ուսուցիչ նշանակելու մասին:

Այդ առթիվ կաթողիկոսը 1878 թ. մարտի 27-ին Աստրախանի թեմի առաջնորդ Գևորդ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանին գրում է.

«...Առ յայտարարութիւն ձեր յ9-ն մարտի ընդ համարաւ 85, որ յաղագս թաղական հեռարնակ ժողովրդականաց՝ զմերս յայտնեմք զկատարեալ հաճութիւն և զսրտեռանդ գոհութիւն, իսկ առ գործոյն վաղ ընդ փոյթ յառաջատութիւն ձերումդ խոհական տնօրէնութեան յանձն առնեմք ոքացումն և զկարգումն ի նմա Պերճն Պոշեանցն կամ զայլ ոք ի պաշտօն ուսուցչութեան, միայն զի զպրոցն այն յաւետ գտանիցի ընդ աշալուրջ հսկողութեամբ ձերով և առանձին բարեխնամ հովանաւորութեամբ...» (Պետ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 205, վավ. 1664):

1879 թ. կաթողիկոսի կարգադրությամբ Պ. Պողյանը նշանակվում է Երևանի թեմի երկսեռ դպրոցների տեսչի օգնական: Այդ մասին էջմիածնի Սինոդը 1879 թ. մայիսի 18-ին կայացրած որոշման մեջ արձանագրել է.

«Ի Սինօդիս լուսն. վեհափառ կաթողիկոսն ամենայն հայոց առանձին կոնդակաւ բարեհաճեալ է նշանակել զՊերճ Պոշեանցն օգնական թեմական տեսչի համայն երկսեռ դպրոցաց հայոց Երևանայ թեմի և ըստ որում վասն ոռնկի նորա հարկաւոր է առնել զկարգադրութիւն, վասնորոյ և հրամայեցին ի ոռնիկ օգնականի թեմական տեսչի պարոն Պոշեանցի նշանակել հանդերձ ճանապարհածախուքն զ1200 րուբլի ի տարին, զորս մասնատրել այսպէս՝ ի հոգեսր երկսեռ դպրոցաց հայոց Ալեքսանդրապոլու պահանջել 200 ռուբլի, և Ղվշաղու վանից 80 ռուբլի, Սևանայ վանից 100 ռուբլի, յերկուց յեկեղեցեաց նոր Բայազետու 60 ռուբլի, ի սուրբ Գէորգայ վանից Մողնոյ 30 ռուբլի, երկսեռ դպրոցաց Իսդիրու 50 ռուբլի, ի թեմական դպրանոցէն Երևանայ 100 ռուբլի, ի Գեղարդայ վանից 50 ռուբլի, ի Խորմիրապայ վանից 50 ռուբլի, յերկուց եկեղեցեաց Հին Նախիջևանայ 60 ռուբլի, ի Կարմիր վանից 30 ռուբլի, յերնչակու սուրբ Կարապետի վանից 60 ռուբլի, յերկսեռ դպրոցաց Ագուեաց 100 ռուբլի, ի սուրբ Խաչի վանից Դարալագեազու 30 ռուբլի, ի Տաթևու վանից 100 ռուբլի, ի ծխական դպրոցէն Նորքայ 25 ռուբլի, ի ծխական դպրոցէն Ղարաբիլիսու, որ ի գաւառին Ալեքսանդրապոլու 25 ռուբլի, յեկեղեցւոյն Քանաքեռայ 15 ռուբլի, յեկեղեցւոյն Նորքապաւթի 15 ռուբլի և յեկեղեցւոյն Ալափարսայ 20 ռուբլի, որոյ վասն և հրամանագրել Հոգևոր կառավարութեանցն Ալեքսանդրապոլու, Նախիջևանայ, Տաթևու տեղական գործակալաց, վանահարց և կոնսիստորիային Երևանայ, զի առանց որոյ և եցէ պատճառարերութեանց ընդ փոյթ պահանջեցին զնշանակեալ գումարսն ի հոգաբարձուաց տեղական դպրոցաց, յեկեղեցեաց և վանահարք հանեալ ի տեսչութեան իրեանց գտանեցեալ վանքական արդեանց միանուագ և փութով մատուացին սինօդիս վասն պահպանելոյ ի գանձարանի Աթոռոյս և յամսոյ յամսի տալոյ ի գումարաց անտի զնշանակեալ

առնիկ օգնականի տեսչին, իսկ զանձապահի Աթոռոյս պատուիրել ի 1-ն մայիսի տալ օգնականի տեսչի յամսոյ ամիս դհարիւր բուրլի՝ գրելով ի ծախս վիճակապատկան արդեանց ընդ ստորագրութեամբ նորա ի մատենին:

Երկրորդ՝ զնել պարտաւորութիւն ի վերայ օգնականի տեսչին, զի նա անձամբ շրջադայելով ի քաղաքս և ի գիւղօրայս, բարեկարգեսցէ զերկսեռ Հոդեոր դպրոցսն Հայոց, և ուր ուրէք նկատեսցէ զանհրաժեշտ հարկաւորութիւն ծխական դպրոցաց՝ բացէ առ եկեղեցաւ տեղույն, և եթէ գտցի ի տեղուցն ընդունակ ոք ի քահանայից կամ ի դպրոցաց (ՏԸԸ) եկեղեցւոյն նշանակեսցէ ուսուցիչ ի տեղական դպրոցսն առանց տեղափոխելով, զմիւս ծխական քահանայս պարտաւորեսցէ Հովուել զծուխս միւս քահանային, որ լինելոց է կամ պարագելոց է ուսուցչական պարտաւորութեամբ, այնու զի ի գոյանալի տարեկան արդիւնք ի ծխական ժողովրդոց դասատու քահանային բաժանեցեն յերիս մասունս՝ երկուսն դասատու քահանային և մէկ մասն Հովուտդ քահանային:

Երրորդ՝ ծախսարարի դիւանատան Սինօդիս պատուիրել տալ երեք ամսոյ երեք ամիս վերոյիշեալ օգնականի թեմական տեսչի զպատուարժանաց (*) գործով ծառայութեան վասն անարգելք շրջադայելոյ նորա ի թէմին Երևանայ և ի նահանգին Կարուց ըստ պարտուց պարտաւորութեան իւրոյ, իսկ ի նահանգապետէն Երևանայ խնդրել տալ նմա զբացարձակ գիր (ատկրիտից լիստ) առ ի անվնաս և անարգելք երթեեկելոյ նորա ի զանազան գիւղօրայս և ի քաղաքս Երևանայ նահանգի գործով ծառայութեան: Զայսմ տալ տեղեկութիւն թեմական տեսչի բարեշնորհ Կարապետ վարդապետի կոնսիստորիային Երևանայ և Հոգեոր կառավարութեանց և գործակալաց վասն կարեորն գործակցութեանց և ձեռնտութեան վերոյիշեալ օգնականի տեսչին և ի կատարման օրինաւոր պահանջից նորին: Իսկ զքաղուած օրագրութեանս տալ ի Հաշուարարական մասնդ Սինօդի վասն պահանջելոյ ամ ըստ ամէ ի վերոյիշեալ տեղեաց զնշանակեալ գումարս տարեկան ոռնկի օգնական թեմական տեսչի և այնու բառարելոյ զնա ըստ կարգին» (Պետ. Մատենադարան, Սինօդի Հաշվարարական մաս, թղթ. № 21, վավ. 26, էջ 1):

Մինչև 1880 թ. Պոռշյանը աշխատում է Երևանի թեմական տեսչի օգնականի պաշտոնում, իսկ 1881 թվականին նրան նշանակում են Երևանի և Կարսի թեմական դպրոցների վերատեսուշ:

1881 թ. օգոստոսի 21-ին Պոռշյանը դիմում է կաթողիկոսին այսպիսի գրությամբ. «Ընդարձակութիւն վիճակիս և սակաւութիւն ստացեալ ոռնկիս անհնարինս կացուցանեն զիս օրինաւորապէս կատարել զպաշտօն թեմական տեսչութեան: Ուստի այսու դիմեալ առ սրբազնասուրք վեհափառութիւն Զերամենախոնարհուն խնդրեմ զտնօրէնութիւն բարեհաճ կամացդ ի յաւելով զնիւթական միջոց իմ, որպէսզի կարացից բարեխղճութեամբ ծառայել ազգաւոր նպատակի ուսումնասէր Հօրդ ազգիս...»: (Պետ. Մատենադարան, Սինօդի ուսումնական մաս, թղթ. № 1, վավ. № 23ա):

Գյուղական դպրոցների ծանր տնտեսական վիճակը շատ է զբաղեցրել Պոռշյանին: 1883 թ. մարտի 28-ին Էջմիածնի Սինօդին նա ներկայացրել է մի զեկուցագիր, որտեղ հենվելով Կարսի վիճակի առաջնորդ Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղվանյանցի Հաղորդած տվյալների վրա՝ դրում է.

«Կարսի դպրոցների տիբրալի լուրերի մասին պատասխանում ենք, որ նորա ճշմարտապես վտանգավոր և Հոգեվարք դրության մեջ են նյութական վիճակի պակասության պատճառով, որովհետեւ նորա ոչ մի եկամտի աղբյուր շու-

նեն, նույնպես և ոչ տեղական եկեղեցին, որ կարողանա օգնել նրանց, մինչև այսօր նրանք կառավարվում էին, ճիշտ ասելով «բոշայությունով»: Այդ օրինակ ձերն անպատճառ մի օր վերջ կուզար, որ ահա հասել է: Աշակերտք և անհրաժեշտ պետքերը հետզհետե ավելանում են, իսկ կառավարելու միջոցները պակասում: Տեղական ժողովուրդը, գովեստյուք ասելով, անտարբեր չէ դեպի յուր ազգային դպրոցները, բայց գժրախտաբար յուր նյութական վիճակը չի համապատասխանում յուր զգացմունքին, որովհետև բոլորերյան զանազան քաղաքներից գաղթած աղքատ ժողովուրդներ են: Եթե սկզբում օտար քաղաքացիք չօգնեն և կամ ուրիշ միջոց չինի տեղվոցս ուսումնարանների պահպանության համար, կիֆակին նոքա: Բայց և Կարսում գոնե այժմու ձեռվ մի ուսումնարան շունենալը խիստ անպատճություն և վտանգավոր է աղքիս» (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի տնտեսական մաս, թղթ. № 20, էջ 195):

Շուրջ յոթն տարի վարելով նրեանի և Կարսի հոգևոր դպրոցների տեսչի պաշտոնը Պոռշյանը նոանդում և անդադրում աշխատանք է տանում զյուղական դպրոցներ բացելու, կարվածքներով և այլ արդյունքներով այդ դպրոցների գոյությունը տեղական դարձնելու և բանիմաց-ուսումնաւոր հոգարածուներ ընտրելով առկա դպրոցների վիճակը բարվոքելու ուղղությամբ:

Նրա գործունեության այս կողմը լուսարանող մի շաբթ փաստաթղթեր են պահպանման Մատենադարանի արխիվային բաժնում: Դրանցից է, օրինակ, 1883 թ. մարտի 20-ին Սինոդին ուղղված հայտարարությունը, ուր ասված է. «Ժողովրդականք ճամփուան գեղջ վիճակին Կոտէից յանցելում աշնան յորդորմամբ իմով վճռեցին ունել զծխական հոգևոր դպրոց և կազմեցին առ այս վախճան զհոգարածութիւն և ի մասնաւոր տան շարունակեն զուտումն՝ խնդրեալ յինէն զվարժապետ:

Արդիս նոքին իսկ ճամփուանցիք կամին կառուցանել առնելի եկեղեցւոյն զտուն ուսումնարանական և ընդ ձեռն հոգարածութեան դիմեալ առ իս խընդրեն զրաւոր զմիջնորդութիւն իմ յաղագս թոյլատրելոյ ինքեանց ի գործ զնի զերկու հարիւր մանէթ եկեղեցական դրամսն:

Պատիւ ունիմ յայտ առնել Ատենիդ, թէ ամենուրեք եկեղեցական դրամագլուխ զիւլօրէից գտանին յանապահով վիճակի առ զանազան անձինս և բազմիցս առ այնպիսիս՝ յորոց չէ հնար ստանայ և զոշինչ, յորմէ և յառաջ զայ ընդհանուր կորուստ դրամոց: Լաւ էր, ուրեմն, ըստ իմ կարծեաց, յայսպիսի յաջող զիւլուածու օգտիլ տրամադրութեամբ ժողովրդականաց և տուանց յնտածութեան յուսումնակարօս տեղիս թոյլ տալ ի գործադրութիւն, մանաւանդ յայնպիսի յետանկեալ զիւլօրայս, որպիսին է ճամփուան ի խուլ անկեան իրիք զաւասին՝ հարիւր և յիսուն տուն հայ բնակչոք թարթափեալ ի խաւարի տպիտութեան:

Խնդրեմ զփութանակին տնօրէնութիւն ծայրադոյն հոգևոր իշխանութեանդ, մինչ եռանդ ուսումնասիրութեան վառեալն ի ճամփուանցիս չէ շիջուցեալ և մինչ լեռնային եղանակ տեղւոյն յուշընդակ կայ երկրագործական պարապմանց ընակլացն» (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի տնտեսական մաս, թղթ. № 114, վագ. № 20, էջ 189):¹

¹ Գյուղական դպրոցների բացման, նրանց տնտեսական վիճակի, հոգարածության ընտրության հարցերի մասին Պոռշյանի դրած հայտարարություններից նշենք նաև հետեւյալները.

Երեանի և Կարսի ծխական դպրոցների վիճակը ուսումնասիրելու համար զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Պոռշյանի կողմից իր տեսչության տարիներին էջմիածնի Սինոդին ներկայացված տեղեկագրերը։ Հատուկ արժեք ունի 1883—1884 ուս. տարվա տեղեկագիրը, որտեղ ճշգրիտ տվյալներ են Երեանի և Կարսի նահանգների բնակավայրերի, նրանցում եղած ծխական դպրոցների քանակի, նրանցում ուսանող տրական և իգական աշակերտների թիվ, աղջության, սոցիալական կազմի, դպրոցների եկամուտների ու ծախսերի և ուսուցիչների (անուն-աղջության և ցենզի նշումով) մասին։

Հստ այդ տեղեկագրի Երեանի և Կարսի նահանգներում 1883/84 ուս. տարում եղել է 103 արական դպրոց՝ 5988 աշակերտով և 14 իգական դպրոց՝ 763 աշակերտով։ Ուսուցիչների թիվը եղել է 186, ուսուցչութիներինը՝ 26։ Տեղեկագրի ընդունության մեջ բերել այն սույն համառոտ հաղորդման մեջ։ Հետաքրքրվողը կարող է դիմել ձեռագրին, որը պահպատմ է Մատենադարանի Արխիվային բաժնում (տե՛ս Պետ. Մատենադարան, Սինոդի ուսումնական մաս, թղթ. № 1, վավ. 46—ԿԲ)։

Նույն այս տարիներին Պոռշյանը զգալի աշխատանք է տարել նաև պատմական հուշարձանների պահպատման, վերանորոգման և նրանց կից դպրոցներ բացելու գծով։ Հայտնի է, որ այդ կարգի աշխատանքները իրագործվում էին բարեգործական և կամավոր ընկերությունների ջանքերով ու միջոցներով։ 1883 թ. մարտի 28-ին Պոռշյանը հատուկ գրությամբ դիմում է էջմիածնի Սինոդին և խնդրում հաստատել Ալեքսանդրապոլում կազմակերպված «Մարմաշենի բարեգործական ընկերության» կանոնադրությունը։ Նա հայտնում է, որ «Բնկերութեանն շնորհիւ բաւականին վերանորոգութիւնը տեսանին յաւերակ վանս Մարմաշենու և նորարաց դպրոց տեղույն յառաջ ընթանայ ըստ կարելոյն» (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի ուսումնական մաս, թղթ. № 114, վավ. 20, էջ 215)։

Դ. Պոռշյանի մասին Մատենադարանում պահպատմ փաստաթղթերից շատերում ուշագրավ տվյալներ կան նշանավոր վիճականի տնտեսական ծանր կացության մասին։ Լինելով մեծ ընտանիքի հայր Պոռշյանը տարիներ շարունակ խարխափի է շրավորության մեջ և ուժերի հոկայական լարումով միայն կարողացել է շարունակել գրական իր աշխատանքները։

Այն աստիճանի ծանր է եղել նրա վիճակը, որ նա մինչև 1884 թվականը շիկարողացել վճարել տարիներ առաջ թիֆլիսի պետական հիվանդանոցում

թյանը ուղղած զրությունը նոր կառուցվելիք դպրոցի տեղի և կառուցման միջոցները հայտաբերու համար ժամանակին տամար տալու մասին (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի ուսումնական մաս, թղթ. № 2, վավ. № 63)։

Բ. 1883 թ. հոկտեմբերի 2-ին Սինոդին ուղղած զեկուցագիրը համար զյուղի համայնքի կողմից զյուղի գործոցին մի հոգիտ նվիրաբերելու մասին (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի ուսումնական մաս, թղթ. № 114, վավ. № 20, էջ 214)։

Գ. 1884 թ. մարտի 23-ին Սինոդին ուղղած զեկուցագիրը, որով խնդրում է հաստատել Օչական և Քանաքեռ զյուղերում ընտրված դպրոցի հոգարարձուներին (Պետ. Մատենադարան, Սինոդի ուսումնական մաս, թղթ. № 2, վավ. 63, էջ 63 ձև)։

Դ. 1884 թ. հոկտեմբերի 22-ի զեկուցագիրը Իզգիրի երկան դպրոցի հոգարարձության ընտրության մասին (նույն տեղում, թղթ. № 1, վավ. 45 ձև)։

Ե. 1884 թ. նոյեմբերի 24-ի զեկուցագիրը Աղուլիսի դպրոցի հոգարարձության ընտրության մասին (նույն տեղում, թղթ. № 1, վավ. 45 լի) և այլն։

բուժվելու համար նրանից պահանջվող 26 ոռորդի 40 կ. վճարը (այս մասին տես Պետ. Մատենադարան, կաթողիկոսական գիրք, թղթ. № 235, վավ. 83):

Եղել են պահեր, երբ նա, այլ ելք չգտնելով, հաղթահարելով ինքնասիրությունը, խնդրագրեր է հղել կաթողիկոսին և նկարագրելով իր տնտեսական վիճակը՝ խնդրել է նկատի ունենալ իր բազմամյա գրական ու ուսուցչական ծառայությունները և իրեն կենսաթոշակ նշանակել:

Այդ կարգի փաստաթղթերից կենսագրական հարուստ և արժեքավոր տվյալներ է պարունակում 1895 թ. Հունվարի 28-ին Թիֆլիսից Խրիմյան հայրիկին ուղարկած դիմումը, որը անշահան կրծատումներով մեջ ենք բերում ստորև.

«Եկել, հասել է ժամանակը, — զրում է Պոռշյանը, — երբ հարկ է ինձ լըրջորեն մտածել իմ մութն ապագայի վերա:

Վաղահաս ծերությունս և նրանից հասածացած պարբերական հոգացավը, և որ զիսավորն է՝ բազմաթիվ գեռահաս և ուսումնատենչ զավակներս՝ անել են տալիս ինձ այդ քայլը:

Հասակս թեև դեռ չի հոլովվել դեպի խորին ծերությունը, բայց քառասնամյա անընդհատ մտավոր պարապմունքը գրականական և մանակավարժական աշխարհում, որոց անբաժան ընկեր է եղել և զառն քրտինքով ընտանիքիս օրականը հայթայթելու լարված դրությունը, ընկճել են անձս և խոնարհեցրել են դեպի զառամելություն:

Անգոհ չեմ ներկա վիճակիցս. ցայսօր ուսուցչական պաշտոն վարելով ներսիսյան դպրոցում՝ գերդաստանս սովամահ շինելու շափ հաց աշխատում ևմ, բայց դժվար թե երկարատե լինի այս կացությունս: Մի օր վերոհիշյալ տկարությունը գետին կը տապալի ինձ և, ինչպես ասված է, դուռն երեսիս փակ կը թողու: Այն ժամանակ ոչ միայն նյութական ապրուստից զրկված կը մնան իմ անշափահաս զավակունքս, այլ և մտավոր սնունդից:

Որդիներիցս երեք ավագներն աղջիկ են, երեք կրտսերները՝ տղա: Անդրանիկ դուստրս հաջողությամբ անցնելով յուր ժամանակին երեանում Գայանյան հայ միջնակարգ դպրոցի դասընթացը, շարունակեց ուսումը և փայլուն հառաջադիմությամբ ու շքանշանով ավարտեց Տիփսիսի աղջկանց գիմնազիան, բայց ի մեծ ցավ հայրական սրտիս, մի տարուց ավել է հեծում է տկարության մեջ, երկու դստերքս վերջացնելով մինը՝ քաղաքիս Գայանյան և մյուսը՝ Հովհանյան դպրոցներում, այսօր ուսանում են նույնպես արքունի գիմնազիայում և առաջնակարգ աշակերտուհիք են, սոցանից մինը 15 և մյուսը 13 ամաց են. անդրանիկ արու զավակս՝ 11 տարեկան՝ ուսանում է արքունի գիմնազիայում հասածաղեմների շարքում, երկրորդ ուստրս՝ 9 տարեկան՝ ներսիսյան դպրոցումն է, իսկ վերջինը՝ հինգ ամաց է¹:

Այս ցավերն են, որ քառասնամյա ազգային մշակիս իրավունք են տալիս ազգիս բազմահոգ հոր հոգսերի վերա մի հոգս ևս ավելացնելու: Չեի թույլ տալ ինձ այս ազգային մեծ ճպնաժամին ձանձրացնելու լայնասիրտ Հայրիկին, եթե գիտենայի, որ զոնե մոտիկ ապագայում ազգը կը կատարեր յուր բարեմիտ և շեղոք անձինքների ինձ արած բանավոր խոստումը: Քանի մի տարի է ահա, որ

¹ Պոռշյանի երեխաներից անդրանիկը Շերճանուշն է, ապա ըստ տարիքի դալիս ևն Աշխենը, Շուշանիկը, Պոռշը, Էաչին ու Պապաքը (տե՛ս Պետ. Մատենադարան, անհատական արխիվներ, թղթ. № 128, վավ. 1):

աղնվախո՞ և կարող աղդայիններից ոմանք մտադրվում են գնահատել իմ շրնչին անցյալը: Նոքա կամենում էին մի փոքրիկ հորելյանով ծերության օրերում դադարեցնել ինձ հայթայթելու զբաղմունքից և հնարավորություն տալու՝ մինչ գեռ մտավոր ույժու ինձ չի դրժել՝ գրիշը ձեռքիցու վայր չը ձգել: Մտադիր են հարգու պարոնները, բայց այդ նպատակը մնում է միայն լոկ մտադրություն և կը մնա, քանի որ գոյություն ունեն մեր մեջ աղդավնաս պառակտիչ կուսակցությունները:

Թե ի՞նչ տնօրինություն կանե աղդիս հայր Հայրիկը, ի՞նչ կը մտածե կամ ի՞նչ զրական ելքի կը գա և կը գնահատե՝ արածու աննշան ծառայությունները, կամ կարհամարհե՞, այդ յուր սուրբ կամքն է, բայց ես նվաստու իրավունք տվի ինձ յուր հայրական դժալիր սրտի մտածության նյութ անելու իմ կացությունս:

Ավելորդ չեմ համարում թվել համառոտիվ անցյալ ծառայություններս և մատուցանել գրական երկասիրությանց ցանկը:

1855 թվին, ավարտելով Ներսիսյան դպրոցը, ոտք դրի ուսուցչական ասուլարեղն՝ երկու տարի գործելով իմ հայրենի Աշտարակ գյուղում շնչին ոռջիկով—120 սուրլի տարեկանով, որի քառորդ մասը հաղիվ ստացա:

Նույն այդ թվերին՝ միաժամանակ կատարում էի Արարանու, Կարրու և թալինու կողմանց գյուղորենից գործակալության քարտուղարի պաշտոնը՝ նույնպես անվարձ:

1859 թվին գալով Տփիսիս՝ մի տարի ուսուցիչ եղա Ներսիսյան դպրոցում:

1860 թվից մինչև 1863 թ. աշխատակցում էի «Կոռնկ» ամսադրին և վարում էի խմբագրի օգնականի և սրբագրչի պաշտոն:

Այդ ժամանակն էր, որ Տփիսիսի հայերս բախտ ունեցանք սրաթոիչ Վասպուրական Արծվի սավառմամբ սավառնիլ դեպի աղդային ինքնաճանաշության վեհ գաղափարը:

Նույն այդ տարիներում հիմնեցի Տփիսիսի, որով և ամբողջ Կովկասի Հայոց անդրանիկ աղջկանց դպրոցը Ս. Գայանյան անունով: Միաժամանակ երեք երիտասարդաց ընկերությամբ բացի տղայոց թաղական դպրոց:

Նույն տարիներն էին, որ նվաստիս նախաձեռնությամբ սկիզբը դրվեցավ Տփիսիսում հայ բեմի հաստատությամբ: Մինչև այդ ժամանակը մասնավոր տներում միայն տեղի էին ունեցել հատուկտոր հայերեն ներկայացումներ: 1863 թվի հունվարին էր, որ առաջին անգամը Տփիսիսի հայը մայրենի լեզվով ներկայացումն տեսավ քաղաքային թատրոնում, որ և շարունակություն և հարատեսություն ունեցավ:

1864 թվին հայ լեզվի ուսուցիչ և տեսչի օգնական եղա Շուշի քաղաքի հոգեոր դպրանոցում: Շուշվա առաջին աղջկանց դպրոցը բացվեցավ նույն տարին՝ նմանապես իմ նախաձեռնությամբ և տիկին Մարիամ Հախումյանցի և ունդուն աջակցությամբ, թե և տպագրածու տետրակի մեջ ծածկել եմ համեստարար իմ մասնակցությունը:

1867 թվին կարգվեցա տեսուշ և ուսուցիչ Ազուլյաց դպրոցի և հիմնեցի տեղվույն աղջկանց դպրոցը, որ շարունակվում է մինչև այսօր: Իմ խորհրդով և հսկողությամբ՝ շինվեցան այդ տարին Ազուլյաց թումա Առաքելովանքումը շորս ձեռք ուսուցչական բնակարաններ և դպրոցական շենքի պակաս սենյակները լրացվեցան:

1868 թվին ամառը մնալով Աշտարակում, բարեկարգեցի և հոգաբարձական կազմակերպության վերածեցի իմ ծննդավայրի խալֆայական դպրոցը:

1872 թվին եղա «Մշակ» լրագրի գործակիցը և հիմնադիր անդամներից մեկը:

1875 թվին բացի Աստրախանում տեղվույն առաջնորդի հրամանավ թագավական ծխական երկսեռ դպրոց:

1877 թվից աշխատակից անդամ և սրբագրիչ էի «Փորձ» հանդիսան:

1879 թվից մինչև Հայ դպրոցաց փակումը վարում էի Երևանի թեմի և Կառուց վիճակի թեմական տեսչության պաշտոնը: Մոտ յոթնամյա պաշտոնավայրության միջոցին, Համարձակ կարող եմ ասել, որ կրկնապատկեցի եղած ծխական ուսումնաբանների թիվը:

Այդ նույն տարիներին՝ Հոգելույս Գեորգ Դ. Երջանկահիշատակ հայրապետի հրամանավ՝ աշխարհաբարի վերածեցի սուրբ Ավետարանը և նորա մահից Հետո Հանձնեցի յուր Հաջորդին, բայց թե ո՞ւր մնաց, ինչ տնօրինություն եղավ, ցայսօր ևս չպիտիմ¹: Հաջող թարգմանությանս ի վարձատրություն արժանացա Գեորգ Դ. մեծագործ կաթողիկոսից Աստվածաբանության մագիստրոսի կոչման և պարզի ստացա յուր 35 տարի գործ դրած արծաթի զուր խմելու գավաթը, մի արծաթյա մատուցաբանով:

1887 թվից ուսուցիչ եմ Ներսիսյան դպրանոցում, ուր և կամ մինչև այս վայրելիքանը:

1889 թվին «Մուրճ» ամսագրի բացմանը՝ հրավիրվեցի գործակից և խմբագրության անդամ:

Այդպիսով՝ աշա քառասուներորդ տարին է մանկավարժական ծառայության և երեսուն և վեցերորդ տարին՝ զրականական գործունեությանս:

Աշխատակցել եմ «Մեզու Հայաստանի», «Կոռնկ», «Մշակ», «Աղրյուր», «Նոր-Դար», «Արարատ», «Մուրճ», «Տարազ», «Արձագանք», «Հանդես զրականական» և «Արաք» պարբերական թերթերին, որոնց մեջ տպագրված բազմաթիվ ընդարձակ և հանգավոր հոդվածներիս որքանությունը կդժվարանամ հաշվի: առնել:

Եմ սեպհական երկասիրուրյունս են.

Վեպեր՝ 1) Սոս և Վարդիթեր:

2) Կուլածաղիկ:

3) Հացի խնդիր:

4) Շահն:

5) Ցեցեր:

6) Բղե:

7) Սկիզբն Երկանց:

Թատրեզուրյուն:

8) Աղասի՝ փոխադրություն Արովյանի «Վերը Հայաստանից»:

Նկարագրական՝

9) Ղարաբաղի տիբամայր Մարիամյան աղջկանց դպրոցի բացումը:

10) Աղովյաց Երկսեռ դպրոցների բացումը:

11) Աղոթագիրք Հայ զինվորների համար:

12) Հուշիկներ:

Թարգմանուրյուն՝

¹ Թարգմանությունը կատարված է 1884 թվականին: Զեռագիրը, բազկացած 119 էջից, պահպում է Գետ. Մատենադարանում (ան' ա Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. № 59, վավ. 68):

- 1) Երկու խոսք Համբարի վերա—Պետրոս Շանշյանցի:
- 2) Ներքին կյանք հին Հայաստանի—Եղյանցի:
- 3) Սուրբ Ավետարան:
- 4) Զինվորի առողջապահությունը:
- 5) և 7) Երեք հատ տետրակներ զինվորական պարտավորությանց մասին¹:
- 8) Հարություն Արարատյանցի կյանքը:
- 9) Կովկասի գերին—Տոլստոյի, և
- 10) Նրան շհասկացան — վեպ Մոնղոմերիի:

Վերջին երեք թարգմանությունքը կատարված են Տիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերության հանձնարարությամբ։ Երրորդ գիրքը դեռ չէ տպագրվել։ Հետեւար՝ իմ հատորներով աշխատասիրությանց և թարգմանությանց թիվը 22 են։

Բացի տպագրվածներից՝ ունեմ բավականին անտիպ երկեր և թարգմանություններ, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում է «Հուշիկների» շարունակությունը, որ հասցրած է մինչև 70-ական թվականների կեսը և եթե տեր հաջողե, շարունակվելու է մինչև կյանքիս վերջը։

Դիտագրույալ եմ ի մի համախմբել պարբերական թերթերում գտնված բոլոր մեծ ու մանր հոդվածներս, դարձյալ եթե աստված կը հաջողե...» (Պետ. Մատենագարան, Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. № 185, վավ. 9: Հմմտ. նաև թղթ. 185, վավ. 10):

Պետ. Մատենագարանում պահպող վերջին խոմք փաստաթղթերը, որոնք նպաստում են Պառշյանի կյանքի ուսումնասիրությանը, վերաբերում են 40-ամյա դրական գործունեության հորելլյանական հանդեսին, որը տեղի ունեցավ 1899 թվականի մայիսի 16-ին Թիֆլիսում։

Հորելլյանի առթիվ Պառշյանը ստացավ բազմաթիվ ողջույնի հեռագրեր, նամակներ ու նվերներ։ Այդպիսիներից պահպանվել է իզմիրլյանի ընդարձակ նամակը և Պառշյանի շնորհակալական պատասխանը, գրված 1899 թ. մայիսի 26-ին Թիֆլիսից։

Նա գրում է. «Եթե դիրն ու դրականությունը մի ազգի գոյության էական պայմաններից մեկն է, ապաքն բարերախտ են և ապագա ունին այն ազգերը, որոնք արժանացած են այդ երկնապարզե շնորհացը։

Տասն և շորս դար է հորմե հետե հայ ազգը համբերությամբ տանում է յուր զլխին եկած տառապանքներն ու նեղություններն և չէ հուսահատվում՝ շնորհիվ յուր ամենամեծ զավակի—անմահ Մեսրոպի արած անդնահատելի ծառայության։ Մնարովյան նշանատառներն են ամեն ժամանակաշրջաններում հատու սրեր հանդիսացել հայ ազգի բնական ընդունակություններից սարսափող, հայ ազգը երկրի երեսից բնաշինչ և անհետ կորցնելու նպատակավ ամենայն չափու շնորհներ շխնայող հզոր թշնամիների դեմ։ Այդ բանը քաջ հասկացել է հայը, ուստի և յուր դրականության պաշտոնյաներին միշտ սիրել և պնահատել է. հայը թե և դարերով այր ու բեն ուսանելու հարմարություններից

¹ Ծանօթագրություն. — Զինվորական ազոթագիրը և մյուս դրեկը թարգմանվեցան և լույս ընծայվեցան հայ զինվորների համար և հանձնվեցան Զինվորական վարչության ի գործադրություն՝ նախաձեռնությամբ և հրատարակությամբ հանդուցյալ գնդապետ Ազեքսանդր Մելիք-Հայկացյանցի։ Ազոթագիրը տպվեցավ Մակար կաթողիկոսի հրամանով (Ծան. — Պ. Պառշյանի)։

և միջոցներից զուրկ է մնացել, բայց նա յուր ստեղծագործիվ գրական մշակներին միշտ սիրել և հարգել է:

Տարվույս մայիսի 16-ն այդ ձշմարտության անհերքելի փաստերից մինն էր. վստահանում եմ ասել, թե հայ գրի և գրականության հրաշափառ հաղթանակի օրն էր Տիֆիսիում ամսիս 16-ը:

Աշխարհիս երեսին տարագրված հայ գրասերները՝ ոմանք անձամբ, շատերը գրավոր, այլք հոգվով, սրտով ու մտքով համախմբվել էին մայիսի 16-ի կյուրակե օրը Տիֆիսիում ցույց տալ աշխարհին, թե հայոց զիրն անմեռ է, թե հայ լեզվի և գրականության վերա խեթ աշբով նայողները սխալված են յուրանց հաշիվների մեջ:

Եատ շնչին են և էին սրբազան Հայր, ազգային գրականության ասպարեզում նվաստիս մատուցած ծառայությունները՝ այն մեծ շնորհաց համեմատությամբ, որ ցույց տվեց ազգիս հասուն և ինքնաճանաչ դասակարգը մայիսի 16-ին յուր խոնարհ գրական մշակին: Բազմաթիվ ուղերձներ, նվերներ, գրություններ և հեռագիրներ տեղացին ամենայն կողմից...» և այլն: (Պետ. Մատենադարան, Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. № 13, վակ. 272, Գ):

Սրանք են հիմնականում Պետ. Մատենադարանի Արխիվային բաժնում Պ. Պողյանի կյանքի ու գործունեության մասին հայտնարերված փաստաթրդթերը: Անտարակույս նրանք նպաստելու են մեր նշանավոր վիպասանի կյանքի հշորիտ ու գիտական տարեգրությունը կազմելու շնորհակալ գործին: